

Aynurə Əliyeva
AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
amea.aliyeva@mail.ru

“Bürhani-qate” lüğətində hidronimlər

Açar sözlər: “Bürhani-qate” lüğəti, onomastik vahidlər, hidronimlər, hidrotermin.

Ключевые слова: Словарь «Бурхани-гате», ономастические единицы, гидронимы, гидротермины.

Keywords: “Burhani-Kati” dictionary, onomastic units, hydronyms, hydrotermins.

Azərbaycan leksikoqrafı “Bürhan” təxəllüslü Məhəmməd Hüseyn bin Xələf Təbrizi tərəfindən 1062/1651/52-ci ildə qələmə alınmış farsca izahlı “Bürhani-qate” (“Tutarlı sübut”) lüğəti XVII əsr fars leksikoqrafiyasının qiymətli mənbələrindən biridir. Zəngin söz ehtiyatına malik olan bu klassik lüğətdə toplanmış onomastik vahidlər dəyərli bir məlumat daşıyıcısı kimi maraqlı faktların üzə çıxmasında özünəməxsus rol oynayır.

“Bürhani-qate” lüğətində xüsusi adların bir hissəsini hidronimlər təşkil edir. Belə ki, “Dilçilik elmində su obyektlərinin, yaxud su mənbələrinin adlarını bildirən xüsusi adlar hidronim, ondan bəhs edən onomalogiyanın yarımşöbəsi hidronimiya adlanır. Bu termin yunan dilindəki hudos (su) və onoma (ad) sözlərindən ibarətdir” (1, 40).

Fars dilçiliyində bu sahədə aparılmış tədqiqat işlərindən biri də doktor Firuz Rəfahi Ələmdarinin “هیدرونیم های ایران” (“İran hidronimləri”) adlı kitabıdır. Bu kitabda İran hidronimləri elmi və nəzəri cəhətdən geniş tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Məlum olduğu kimi, hidronimlərin yaranmasında “dəniz”, “körfəz”, “göl”, “çay”, “bulaq”, “su”, “arx” və s. kimi sözlər iştirak edir. Hidronimlərin yaranmasında iştirak edən sözlərin hidrotermin adlandığını qeyd edən A.Qurbanov bu haqda yazır: “Bu leksik vahidlər bir qayda olaraq hidronimlərin ikinci komponenti kimi çıxış edir. Lakin hidronimlərin birinci tərəfini təşkil edən leksik vahidlər daha müxtəlifdir. Bu onunla əlaqədardır ki, birinci tərəfi təşkil edən sözlər şəxs (antroponim), tayfa, qəbilə, dağ, yaşayış məntəqəsi, bitki, heyvan və s. adlarından və habelə suyun rəng çalarını bildirən sözlərdən ibarət olur.

Ona görə də dilin lüğət təkibində hidronimik leksika mühüm yer tutur” (1, 40).

“Hidrotermin” sözünün farsca qarşılığını “اصطلاح هیدروجغرافیایی” (“Estelah-e hidro-coğrafiyayı”) kimi təqdim edən Firuz Rəfahi Ələmdari hidronimləri quruluş və leksik tərkibinə görə “Təktərkibli hidronimlər” (آینام های تک جزئی), “Cüttərkibli hidronimlər” (آینام های دو جزئی) və “Çoxtərkibli hidronimlər” (آینام های چند جزئی) kimi qruplara bölmüşdür (2, 32). Həmçinin müəllif bütün incəlikləri nəzərə alaraq İran hidronimlərini qruplar daxilində daha kiçik bölgələrdə sistemləşdirmişdir (2, 33-49).

“Bürhani-qate” lüğətində hidroterminlərin iştirakı ilə yaranan hidronimləri quruluş nöqtəyi-nəzərdən iki hissəyə bölə bilərik:

I. Birinci tərəfi hidroterminlərdən ibarət olan hidronimlər. Bunlar quruluşca izafət tərkibli birləşmələrdir:

1. Çay adları: بحر اندلس *bəhr-e Əndəlos* (3, 59^a), بحر غمام *bəhr-e Ğəmam* (3, 59^b), نهر ایلاق *nəhr-e İlaq* (3, 409^b), رود آهو *rud-e Ahu* (Qeyd edək ki, bu söz əlyazma nüsxəsinə düşməsə də, M Müinin hazırladığı redaktə variantında vardır (4, 969), رود آورد *Rudavərd* (3, 195^b); 2. Göl adları: بحر چگل *bəhr-e Çegel* (3, 59^a), بحر خوارزم *bəhr-e Xarəzm* (3, 59^a); 3. Dəniz adları: آب کبود *ab-e Kəbud* (3, 9^{a-b}); 4. Bulaq adları: چشمه پاسی *çəşmə-ye Pasi çəmən* (3, 140^b), چشمه سار *çəşmə-ye Sar* (3, 140^b), چشمه سبز *çəşmə-ye Səbz* (3, 141^a), چشمه گل‌سب *çəşmə-ye Qoləsb* (3, 141^a), چشمه کنکله *çəşmə-ye Kənkəle* (3, 141^a) və s.

II. İkinci tərəfi hidroterminlərdən ibarət olan hidronimlər isə quruluşca mürəkkəb sözlərdir:

Bu qəbildən olan çay adlarına “آب”, “رود”, “سو”hidroterminlərinin iştirakı ilə yaranan ارغنداب *Ərgəndab* (3, 25^b), اسپید رود *Espidrud* (3, 29^a); سپید رود *Sepidrud* (3, 218^b), سرخاب *Sorxab* (3, 223^b), شاه رود *Şahrud* (3, 247^a), قراسو *Qərasu* (3, 297^b), کاسه رود *Kaserud* (3, 305^a), کشف رود *Kəşfrud* (3, 320^b), مرغاب *Morğab* (3, 378^b), مرو رود *Mərvrud* (3, 379^b) və s. misal göstərmək olar.

Lüğətdə tərkibində hidrotermin olmayan kifayət qədər *hidronim adları da yer almışdır. Məsələn: اکفوده* *Əkfude* (3, 37^b) – Gilan dənizi; بادخانی *Badxani* (3, 51^b) – Badxani bulağı; بیه *Biyah* (3, 82^b) – Lahor yaxınlığında çay; پرک *Pərək* (3, 94^a) – çay; جون *Cəvn* (3, 134^b) – Hindistanda çay; ارس *Ərəs* (3, 25^a) – Tiflisin kənarından, Azərbaycan və Aranın arasından keçən çay; رس *Rəs* (3, 191^b) – Araz adı ilə məşhur olan çay. Həmçinin qeyd edək ki, İranda nəşr olunmuş tədqiqat işlərinin birində Araz çayı haqqında verilmiş məlumatda, bu çay Xəzərə tökülən hidronimlərdən biri kimi göstərilmişdir (5, 14-15); زم *Zəm* (3, 206^a) –

çay, bulaq; زنده Zende (3, 208^a) – çay; زنگانه Zənganə (3, 208^a) – çay; شلف Şəlf (3, 257^b) – Afrikada çay; وال Val (3, 413^b) – çay; هرند Herənd (3, 423^a) – Cürcan yaxınlığında çay və s.

“Bürhani-qate” lüğətində tərkibində hidrotermin olmayan adlar içərisində diqqət çəkən faktlardan biri də Xəzər dənizinin bir neçə variantda təqdim edilməsidir. Lüğətdə “خزر” (Xəzər) kəlməsi haqqında məlumat verilərək qeyd edilir ki: “خزر” (Xəzər) Gilan dənizinin ətrafında vilayət adıdır və Gilan dənizi o vilayətin adı ilə adlanır...”. “خزر” (Xəzər)-lə eyni kökdən olan digər variantlar - “خزران” (Xəzran) və “خزروان” (Xəzərvan) kəlmələri də lüğətdə yer almışdır. Bunlardan birincisi: 1. “Xəzər mənasındadır. Gilan və Türkünstanda vilayət adıdır”; 2. “Gilan dənizinin adıdır”; 3. “Gilan dənizinin aid olduğu vilayətin adıdır”; 4. “Turandan olan bir pəhləvanın adıdır”; 5. “bir divin adıdır” mənalarda təqdim edilmişdir. Bundan başqa, mənbədə verilmiş آبسکون *Abə(e)skun* (3, 8^b) və آسکون *Askun* (3, 15^a) adları da Xəzər dənizinin adlarındandır. Həmçinin qeyd olunur ki: آبسکون *Abə(e)skun* “Astarabada yaxın kənd və ya ada adıdır ...” (3, 8^b), آسکون *Askun* isə “vilayət adı”nı da bildirir (3, 15^a).

Yer kürəsinin ən böyük gölü olan Xəzər dənizi haqqında N.Məmmədov kitabında mənbələrə istinadən yazır: “ Tarixi mənbələrdə və ədəbiyyatlarda Xəzər dənizinin 100-ə yaxın adına rast gəlinir. Alban, Abşeron, Ağ, Bakı, Dərbənd, İran, Kəsp, Kel, Gülsüm, Gilan, Gürkan, Göy, Mağan, Pəhləvi, Salyan, Saray, Türkən, Təbəristan, Xvalin, Xəzər, Xorasan, Həştərxan, Coşğun, Şirvan və s. Planetimizdə elə bir dəniz və okean yoxdur ki, bu qədər çox ada malik olsun. Bu da dənizin tutduğu coğrafi mövqeyindən, sosial-iqtisadi əhəmiyyətindən, təbiətindən və dənizin sahillərində müxtəlif xalqların və etnik qrupların məskunlaşmasından irəli gəlir” (6, 343). Həmçinin “XI yüzilliyin tarixi onomastik leksikası” adlı kitabda müxtəlif mənbələrə istinadən Xəzər dənizinin 60, bəzən də 70-ə yaxın adının qeydə alınması haqqında məlumat verilmişdir (7, 141).

Doktor Əzizullah Bəyatın Xəzər dənizi haqqında apardığı araşdırmasında bu hidronimin Gilan, Mazandaran, Gürgən, Qəzvin, Təbəristan, Deyləm, Abəskun kimi adlanması qeyd olunmuşdur. Bundan başqa qədim rus və yunan mənbələrinə istinad edən alim Xəzər dənizinin Hirkani və ya Albaniya, Xvalınskoye more kimi adlanması faktlarını önə çəkmişdir (5, 25-26). Xəzər dənizi haqqında aparılmış tədqiqat işləri bu hidronimin bir daha kökləri dərin keçmişə uzanan qədim tarixindən xəbər verir.

“Bürhani-qate” lüğətinə 83-dən çox su obyektləri – çay, dəniz, göl, bulaq, şlalə, hovuz adları daxil edilmişdir. Sadalanan su obyektlərindən bəziləri hidronimin növlərinə görə belə adlanır: Çay – potamonim (yunan mənşəli “potamos” çay və “onoma” ad sözlərinin birləşməsidir) (8, 388; 9, 293), dəniz – pelaqonim (yunan mənşəli “pelagos” sözündən olub, mənası “dəniz” deməkdir), (8, 386; 9, 291), göl – limnonim (yunan mənşəli “lumnas” sözündən olub, “göl” adı deməkdir) (9, 293).

Onomastikanın ən qədim sahələrindən biri olan hidronimlər toponimlər kimi müxtəlif leksik vahidlərin iştirakına görə qruplara bölünmüşdür. Hidronimlərin qruplaşdırılması belə əsaslandırılır: “Su obyektlərinin özlərinin növ etibarilə müxtəlifliyi, bu obyektlərin həm təbii xüsusiyyətlərinə və həm də əhalinin təsərrüfat həyatında roluna və mövqeyinə görə müxtəlif yollarla adlandırılmış hidronimlərdə səciyyəvi cəhət təşkil edir. Ona görə də onları qruplaşdırmaq əsas şərtidir” (8, 386; 9, 274). A.Qurbanov hidronimlərin “antropohidronimlər” (9, 274-277), “etnohidronimlər” (9, 277-281), “topohidronimlər” (9, 281-284), “zoohidronimlər” (9, 285) adlı əsas qruplarını önə çəkir. İran tədqiqatçısı Firuz Rəfahi Ələmdari isə öz kitabında hidronimlərin qrupları haqqında “ترکیب هیدرونیم” (“Hidronimlərin quruluşu”) adlı fəsildə bəhs etmiş və hidronimləri təşkil edən leksik vahidlərə əsasən on beş qrupa ayırmışdır (2, 51-58). Kitabda verilmiş bəzi statistik göstəricilərə əsasən (2, 4), İran hidronimlərinin leksik tərkibi müəllifin təqdim etdiyi həmin qrupların sayının çoxluğuna dəlalət edir.

“Bürhani-qate” lüğətində verilmiş hidronimləri isə müxtəlif leksik vahidlərin iştirakı baxımından aşağıdakı qruplara aid etmək olar:

1. Antropohidronimlər – hidronimlərin bu qrupu şəxs adları – antroponimlər əsasında əmələ gəlmişdir (9, 274). Məsələn:

شاه رود *Şahrud* (3, 247^a), شهرود *Şəhrud* (3, 263^a), شهروز *Şəhruz* (3, 263^a).

Qeyd etmək lazımdır ki, رود *rud* sözü fars dilində “çay” mənasını ifadə edir.

2. Topohidronimlər – xüsusi yer adları əsasında əmələ gəlmişdir (9, 281). Məsələn: بحر اندلس *Bəhr-e Əndəlos* (3, 59^a), بحر خوارزم *Bəhr-e Xarəzm* (3, 59^a), رود ژم *rud-e Jəm* (3, 195^b), زنگانه رود *Zənganerud* (3, 208^a), مرورود *Mərvrud* (3, 379^b).

Qeyd etmək lazımdır ki, Dehxodanın “Lüğətnamə”sində, sonuncu söz رود زم *rud-e Zəm* kimi verilmişdir (10, 120).

3. Zoohidronimlər – hidronimlərin bu qrupu heyvan və quş adları əsasında əmələ gəlmişdir (9, 285). Məsələn: چشمه سار *çəşmə-ye Sar* (3,

140^b), رودآهو *rud-e Ahu* (Qeyd edək ki, “Bürhani-qate”nin nəşrində yer almış bu sözə (4, 969), lüğətin əlyazma nüsxəsinə rast gəlmədik), مرغاب *Morğab* (3, 378^b), və s. Bu adların tərkibində işlənən آهو – ceyran, مرغ – quş, سار – sığırçın mənasındadır.

Lüğətdə rəng çalarlarının iştirakı ilə yaranan آب کبود *Ab-e kəbud* (3, 9^a), سپید *Sepid* (3, 218^a), سپید رود *Sepidrud* (3, 218^b), سرخاب *Sorxab* (3, 223^b), قراسو *Qərasu* (3, 297^b) adlı çay adları vardır. Göründüyü kimi, bu hidronimlərin yaranmasında ağ (سپید), mavi (کبود), qara (قرا) kimi rənglər iştirak etmişdir.

Görkəmli alim A.Qurbanov təqdim etdiyi hidronim qruplarından başqa “digər qrup hidronimlər” başlığı altında da müəyyən qruplaşmalar aparmışdır. O, əsas qruplaşmadan kənar qalan və çoxluq təşkil edən bu hidronimləri tərkib etibarilə müxtəlif olması ilə əlaqələndirmişdir (8, 382-384).

İran dilçi-alimi Firuz Ələmdari “هیدرونیم های ایران” (“İran hidronimləri”) kitabında “Hidronimlərin etimologiyası” (“ریشه شناسی”) (2, 59) fəslində konkret olaraq müəyyən adlarla qruplaşmalardan kənar qalan hidronimləri onların mənə şəffaflığı baxımından bölgü və bəndlərdə sistemləşdirmişdir. Firuz Ələmdari apardığı bu təsnifata A.Qurbanovun “digər qrup hidronimlər” başlığı altında təqdim etdiyi bölgü ilə yanaşı, hidronimlərin mənə baxımından irəli gələn əlavə bölgülərini də daxil etmişdir (2, 61-69). Firuz Ələmdarinin təqdim etdiyi təsnifatda yuxarıda rəng çalarlarının iştirakı ilə yaranmış hidronimləri “suyun rəngini göstərən sözlərin iştirakı ilə yaranan hidronimlər” bölgüsünə şamil etmişdir. Bununla bağlı alim yazır: “Bu sözlər suyun rəngini göstərmək mənasında deyil, məcazi mənada işlənir. Burada rəng keyfiyyəti, dadı və həcmi təyin edir...” (2, 65). A.Qurbanov isə rəng çalarlarının iştirakı ilə yaranmış hidronimləri “Axdığı ərazinin süxurlarına və yağış-qar sularından, yeraltı sulardan qidalandığına, tərkibində müəyyən mineral maddələrin olmasına görə adlanmış su obyektləri” bölgüsünə şamil etmişdir (8, 383).

Qeyd etmək istərdik ki, təqdim etdiyimiz hidronimlərin bəzilərinin ifadə etdiyi mənalar yalnız hidronimləri deyil, həm də ümumi və digər onomastik vahidləri əhatə edir. Məsələn: 1. رس *Rəs* (3, 192^b) – çoxmənalı sözlərdən olub, toponim kimi bir dağın adıdır; 2. زم *Zəm* (3, 206^a) – çoxmənalı sözlərdəndir, hidronimlərdən çay və bulaq, toponimlərdən şəhər adını daşıyır; 3. زنده *Zende* (3, 208^a) – dəmir, çaxmaq daşı, dərviş, yoxsul və s. ümumi mənalarla yanaşı, antroponimlərdən Rüstəmin oğlu Söhrabın vəziri olan turanlı bir pəhləvanın adıdır; 4. زنگنه *Zəngane* (3,

208^a) – çay, həmçinin musiqidə bir pərdə adıdır. Bu sözün digər variantı kimi verilmiş زنگانه رود *Zənganərud* (3, 208^a) – Zəncan şəhərinin yanından axan bir çayın adıdır. Bu, həmçinin zəncilərin döyüş vaxtı çaldığı musiqi alətinin adıdır; 5. سپید *Sepid* (3, 218^a) – Rüstəmin oğlu Söhrab tərəfindən ələ keçirilən Turanda qala adı; Rüstəmin öldürdüyü divin adı və həmçinin çay adıdır; 6. سیاه سنگ *Siyah səng* (3, 240^b) – Cürçanda həm yer və həm də bulaq adıdır; 7. کورند *Korənd* (3, 316^a) – cıdır meydanı, kürən at mənaları ilə yanaşı, çay adını bildirir. Lüğətdə bu sözün کورنده *Korənde* (3, 316^a), کورنگ *Korəng* (3, 316^a) və کورنگه *Korənge* (3, 316^a) variantları da verilib; 8. گنگ *Gəng* (3, 355^{a-b}) – müxtəlif mənalarda işlənən bu söz hidronim kimi, “Hindistanda böyük bir çay adı”nı ifadə etməklə yanaşı, Çin bütxanalarından birinin adı, Türkünstanda deyilənə görə Keykavusun qurduğu bütxananın adı, ada adı, dağ adı, külək adı, Xatayın şərqində şəhər adı, Daşkənd şəhərinin adı (ona “Çaç” da deyirlər), Beytül-Müqəddəsın adıdır. Bu söz “gong” kimi tələffüz edildikdə “lal” mənasını ifadə edir; 9. مهران *Məhran* (3, 390^a) – böyük bir çayın adıdır. Antroponim kimi isə fəzilət sahibi olan kişi, həmçinin bir şahın adıdır; 11. ورز *Vərz* (3, 390^a) – Mavərənnəhr çayının adıdır. Əkin, əkinçilik, sənət, iş mənaları da vardır. Bu adın digər variantı ورزود (*Vərzrud*)-dur (3, 415^b); 12. هیرمند *Hirmənd* (3, 432^a) – Nimruz vilayətində çay adıdır. Antroponim kimi Gəştəsb şahın ləqəblərindən biridir. Mənası abid, zahid və ibadət edən deməkdir.

Məlum olduğu kimi, hər bir söz müxtəlif onomastik vahidləri özündə əks etdirə bilər. Mənsub olduğu xalqın etnik tarixini, məişət həyatını və qədim dil xüsusiyyətlərini özündə hifz edən onomastik vahidlər mənə cəhətdən açıqlanarkən, həmin dilin leksik tərkibinin zənginliyi də meydana çıxmış olur. Həmçinin əksər onomastik vahidlərin müxtəlif mənalar ifadə etməsi, həmin sözləri etimoloji cəhətdən araşdırarkən məzmun kökünün açıqlanmasına da köməklik edir. Bu baxımdan, hər bir hidronimin tədqiqi sözün yalnız mənaca açıqlanmasını deyil, həmçinin xalqın tarixi coğrafiyasına aydınlıq gətirməklə, regionda qədim zamanlardan başlanan demoqrafik dəyişmələri izləməyə və tutarlı məlumatları ortaya qoymağa yardım etmiş olur.

Ədəbiyyat :

1. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. I cild (2 cildə). Bakı, “Nurlan”, 2004.

2. هیدرونیم های ایران (پژوهشی در آب نام های ایران)، نویسنده دکتر فیروز رفاهی، علمداری، تهران، 1384.
3. برهان قاطع، محمد حسین بن Өlyazmalar İnstitutu. D-183/10160، خلف تبریزی
4. برهان قاطع، تالیف: محمد حسین بن خلف تبریزی متخلص ببرهان، باهتمام دکتر محمد معین، جلد دوم، موسسه انتشارات امیر کبیر، تهران، 1342
5. کلیات جغرافیای طبیعی و تاریخی ایران، تالیف دکتر عزیز الله بیات، مؤسسه انتشارات امیر کبیر، تهران، 1367
6. Məmmədov N.G. Toponimika (dərslük), Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007
7. İsmayıloğlu C. XI yüzilliyin tarixi onomastik leksikası (Mahmud Kaşğarlının “Dıvanü lüğat-it-türk” əsəri əsasında) Bakı, “Elm”, 2008.
8. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1988.
9. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild (2 cilddə). Bakı, “Nurlan”, 2004.
10. لغتنامه، علی اکبر دهخدا، زیر نظر دکتر محمد معین، شماره مسلسل 89، شماره بخش دوم. حرف ر، تهران، آبان 1342 هجری شمسی، چاپخانه دانشگاه تهران.

Айнура Алиева

Гидронимы в словаре «бурхани-гате»

Резюме

В статье исследуются гидронимы, включенные в словарь «Бурхани-гате», являющимся одним из ценнейших источников XVII века. Гидронимам, одному из классу собственных имен, используемым для номинации водных объектов уделяется особое внимание в ономастической литературе. В ходе исследований было установлено, что эти ономастические единицы, зафиксированные в словаре в виде разных лексических единиц имеют древние корни. Актуальность исследования гидронимов заключается в их ценной

лингвистической и историко-культурной информации, которую они содержат в себе, хотя и имеют узкую сферу употребления.

Aynura Aliyeva

Hydronyms in “Burhani-kati” dictionary

Summary

The article deals with the hydronyms, included in the dictionary “Burhani-Kati”, which is one of the most valuable sources of the XVII century. Hydronyms, one of the class of proper names used for the nomination of water objects, is given special attention in onomastic literature. In the course of the research it was established that these onomastic units recorded in the dictionary in the form of different lexical units have ancient roots. The relevance of the study of hydronyms lies in their valuable linguistic and historical-cultural information that they contain, although they have a narrow sphere of use.